

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft het College voor Examens (CvE) op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet CvE de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examinerator en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examinerator. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Examens van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.
- NB1 Het College voor Examens heeft de correctievoorschriften bij regeling vastgesteld. Het correctievoorschrift is een zogeheten algemeen verbindend voorschrift en valt onder wet- en regelgeving die van overheidswege wordt verstrekt. De corrector mag dus niet afwijken van het correctievoorschrift.
- NB2 Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.
Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten.
Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht.
Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.
- NB3 Als het College voor Examens vaststelt dat een centraal examen een onvolkomenheid bevat, kan het besluiten tot een aanvulling op het correctievoorschrift.
Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt zo spoedig mogelijk nadat de onvolkomenheid is vastgesteld via Examenblad.nl verstuurd aan de examensecretarissen.

Soms komt een onvolkomenheid pas geruime tijd na de afname aan het licht. In die gevallen vermeldt de aanvulling:

NB

- a. Als het werk al naar de tweede corrector is gezonden, past de tweede corrector deze aanvulling op het correctievoorschrift toe.
 - b. Als de aanvulling niet is verwerkt in de naar Cito gezonden WOLF-scores, voert Cito dezelfde wijziging door die de correctoren op de verzamelstaat doorvoeren.
- Een onvolkomenheid kan ook op een tijdstip geconstateerd worden dat een aanvulling op het correctievoorschrift ook voor de tweede corrector te laat komt. In dat geval houdt het College voor Examens bij de vaststelling van de N-term rekening met de onvolkomenheid.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 78 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Door de tijd heen

1 **maximumscore 2**

De juiste volgorde is:
5, 4, 6, 2, 1, 3.

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

Prehistorie en oudheid

2 maximumscore 3

Kern van een juist antwoord is:

- Potscherven worden meestal gebruikt voor deze dateringen, omdat potscherven (twee van de volgende redenen): 2
 - lang bewaard blijven / niet snel vergaan.
 - kenmerken van een specifieke cultuur bevatten.
 - in grote aantallen aanwezig / wijdverspreid zijn.
- Voor jagers en verzamelaars zijn potten niet handig omdat zij breekbaar zijn / omdat ze geen voedseloverschot hebben om te bewaren / omdat zij de techniek van het pottenbakken niet beheersten / Landbouwers hadden voedseloverschotten die ze in potten konden bewaren / konden potten in vaste ovens bakken 1

3 maximumscore 3

Kern van een juist antwoord is:

- Het romaniseringsproces houdt in dat door de Romeinen onderworpen volken hun oude gewoonten afleggen en de levenswijze van de Romeinen overnemen, zoals het wonen in steden / houden van gereguleerde markten / vreedzaam samenleven 1
- Volgens Cassius Dio verloopt de romanisering goed als het een geleidelijk/terloops proces is / als er niet autoritair wordt opgetreden door de Romeinse bestuurder 1
- Door het autoritaire optreden/het opleggen van belastingen van Quintilius Varus/de gouverneur van Germanië komen de Germanen in verzet (en willen zij de oude toestand terug) 1

4 maximumscore 3

Een juiste redenering bij de bewijsvoering voor de groei van het aantal christenen bevat de volgende elementen:

- Decius werd geconfronteerd met mensen die weigerden offers te brengen (aan de Romeinse goden) wat gezien werd als een bedreiging voor de stabiliteit van het rijk 1
- Het ging hierbij om christenen, omdat die maar één god aanbaden 1
- De noodzaak deze wet in te voeren/te herhalen kan gezien worden als bewijs voor de groei van het aantal christenen 1

De middeleeuwen

5 maximumscore 4

Kern van juist antwoord is:

- Uit bron 2 blijkt dat de Visigoten bereid zijn zich over te geven (en schatting te betalen), omdat zij hun leven/vrijheid/bezit/geloof mogen behouden (waardoor er geen reden is voor heftig verzet) 2
- Uit bron 3 blijkt de onderlinge verdeeldheid/het verraad bij de Visigoten, want de Visigoten bestrijden en bedriegen ook elkaar, waardoor de moslims snel overwinningen kunnen behalen 2

6 maximumscore 3

Kern van een juist antwoord is:

Dit soort intochten

- passen bij 'de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden' (of een omschrijving daarvan), want vorsten vonden het blijkbaar belangrijk zich te verzekeren van de trouw van de steden/burgers, wat wijst op het groeiende belang van die steden/burgers 1
- passen bij 'het begin van staatsvorming en centralisatie' (of een omschrijving daarvan), want vorsten probeerden op deze manier hun gezag te doen gelden (over de opkomende steden) 1
- sluiten ook aan bij het feodalisme, omdat de vorst en burgers wederzijds eden aflegden / de burgers (alsof zij vazallen waren) trouw zwoeren aan de vorst / de vorst zwoer de rechten en privileges van de burgers te zullen respecteren (alsof hij de leenheer was) 1

7 maximumscore 2

Een juiste antwoord bevat de volgende elementen:

- In deze wet bepaalt Lodewijk de Beier dat hij als keizer geen goedkeuring van de paus nodig heeft om zijn keizerlijke macht uit te oefenen / legt Lodewijk de Beier vast dat hij zijn macht direct van God krijgt 1
- wat betekent dat het gaat om het 'conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben' (of een omschrijving daarvan) 1

Vroegmoderne tijd

8 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

- De ideeën van Robert Hooke dragen bij aan het ontstaan van de wetenschappelijke revolutie, omdat hij uitdraagt dat wetenschappers onderzoek moeten doen / zelf observaties en experimenten moeten doen 1
- De ideeën van Robert Hooke dragen bij aan het ontstaan van de Verlichting, omdat Hooke belang hecht aan rationeel denken / kennisoverdracht stimuleert door zijn ideeën te publiceren 1

9 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

- Kenmerkend voor het absolutisme is dat de koning de volledige macht heeft 1
- Lodewijk XIV stond zelfs boven de grammaticaregels / Regels die voor iedereen gelden, gelden niet voor hem 1
- Een kenmerk van de Verlichting is interesse in kunst/wetenschap / een andere manier van denken 1
- Frederik de Grote wil kunst en wetenschap naar zijn land brengen / toegankelijk maken voor zijn volk 1

10 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Het Comité zet de regenten af / maakt van de regenten weer gewone burgers en geeft de macht aan vertegenwoordigers van het volk, wat past bij het gedachtegoed van de democratische revoluties.

11 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De revolutionairen vergelijken de democratische revolutie met de Opstand omdat ze vinden dat zij Nederland van een overheersing (van regenten) bevrijden, net als de Nederlanders tijdens de Opstand werden bevrijd van de Spanjaarden/Filips II, omdat zij daarmee aan kunnen sluiten bij een populair/bekend vijandbeeld (en daarmee hun aanhang kunnen vergroten).

Door de tijd heen

12 maximumscore 2

De juiste volgorde is:
6, 2, 1, 3, 4, 5.

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

Moderne tijd

13 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

Dit besluit paste bij

- '(de discussie over) de sociale kwestie', want de overheid/gemeente wilde iets doen aan de slechte leefomstandigheden 2
- 'de Industriële Revolutie', omdat deze leidde tot vervuiling/groei van de steden 2

14 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De kern van de politiek van het keizerrijk tot 1888 was een alliantiepolitiek (waarbij het in het Duitse keizerrijk ging om vriendschappelijke verhoudingen met het buitenland) / handhaving van het machtsverwicht 1
- Wilhelm II voerde een buitenlandse politiek waarbij hij wilde laten zien dat Duitsland een serieuze grootmacht was / *Weltpolitik* bedreef / mee kon doen aan het overzees imperialisme 1

15 maximumscore 3

Kern van een juist antwoord is:

- *Weltpolitik* 1
- Het modern imperialisme hield verband met industriële behoeften / afzetmarkten/grondstoffen/nationaal prestige. Dit blijkt uit de bron waarin wordt gewezen op 'een nog oningevulde plek op de kaart' (centraal Sudan) als aantrekkelijk gebied voor Duitse claims / de regering verweten wordt te weinig koloniale ambitie te hebben 2

Vraag	Antwoord	Scores
16	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat in de Slag bij de Marne de Duitse legers in hun opmars werden gestuit door de Geallieerden, waardoor de Duitse aanvalsplannen/het Von Schlieffenplan mislukte / de oorlog vastliep in een loopgravenoorlog die door Duitsland werd verloren.</p>	
17	<p>maximumscore 4</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>Bij 1:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1923 werden de betalingen (tijdelijk) gestaakt, omdat de Duitse economie na de Eerste Wereldoorlog zo uitgeput was dat de betalingen tijdelijk niet konden worden voldaan <p>Bij 2:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1924 werden de herstelbetalingen hervat als gevolg van het Dawesplan (waardoor Duitsland geld kon lenen van de Verenigde Staten) <p>Bij 3:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1930 moest uitstel van de betalingen worden gevraagd omdat de Duitse economie door de economische wereldcrisis instortte / de Verenigde Staten het Dawesplan staakten <p>Bij 4:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1933 werden de betalingen gestaakt omdat de nazi's aan de macht kwamen die de bepalingen van de Vrede van Versailles verwierpen 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
18	<p>maximumscore 4</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>De wegebouw ondersteunde</p> <ul style="list-style-type: none"> • de binnenlandse politieke koers van Hitler, omdat het project hem in staat stelde te werken aan economisch herstel/vermindering van de werkloosheid wat hem veel aanhang opleverde onder de bevolking • zijn buitenlandse politieke koers, omdat de wegen de mobilisatie van het Duitse leger vereenvoudigde / het leger zich sneller kon verplaatsen, waardoor zijn agressieve buitenlandse politiek beter uitvoerbaar werd 	<p>2</p> <p>2</p>
19	<p>maximumscore 3</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het beleid van Groot-Brittannië en Frankrijk in 1938 is de appeasementpolitiek (of een omschrijving daarvan) • In de prent wordt duidelijk gemaakt dat de appeasementpolitiek er voor zorgt dat de druk op de (kleine) buurlanden van Duitsland toeneemt, wat uiteindelijk Groot-Brittannië (en Frankrijk) zelf zal treffen • wat in de prent duidelijk wordt gemaakt door de groot getekende Duitse soldaat die de kleine landjes omverduwt (en die daardoor Groot-Brittannië en Frankrijk ook omduwt) 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is: Door het verwijderen van een zin uit het schoolboek wordt duidelijk dat de Duitse bezetters/de nazi's de Nederlandse jeugd willen indoctrineren / controle willen houden op het onderwijs.</p>	
21	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De stakers wilden niet dat er foto's gepubliceerd werden omdat zij bang waren dat zij herkend/vervolgd zouden worden • De Duitse bezetters publiceerden geen foto's van de staking omdat zij geen negatieve propaganda/kritiek op het Duitse beleid door stakers wilden tonen (uit angst voor herhaling) 	<p>1</p> <p>1</p>
22	<p>maximumscore 4</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>Op economisch gebied:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De (zestien Europese) landen van het Marshallplan (en hun kolonies) moeten goederen/grondstoffen kunnen blijven exporteren naar de Verenigde Staten • Het Marshallplan voorkomt de ineenstorting (van de economieën) van de moederlanden (van de kolonies) <p>Op politiek gebied:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Europa is een sterke/betrouwbare bondgenoot / is de bakermat van de Amerikaanse politieke idealen/cultuur / mag niet in handen vallen van de (communistische) Sovjet-Unie • Het Marshallplan kan de ontwikkelingen die het socialisme bevorderen stoppen 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
23	<p>maximumscore 3</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In de jaren 1950 worden Amerikanen onder invloed van senator McCarthy opgeroepen communisten/socialisten te vinden en uit de samenleving te verwijderen • Volgens de aanklagers sympathiseert Hiss met de socialisten/communisten, want hij schrijft in zijn artikel dat het volkeren vrij staat het socialisme te omarmen / op communisten te stemmen • De verdediging van Hiss kan aanvoeren dat hij in de geest van de Amerikaanse ideologie van vrijheid en democratie pleit voor vrije verkiezingen / de bedoeling van zijn artikel is duidelijk te maken dat de Marshallhulp het socialisme wel bestrijdt (door armoede weg te nemen) 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
24	<p>maximumscore 5</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Behrendt geeft kritiek weer op het gewelddadige/hypocriete optreden van de Sovjet-Unie • door het afbeelden van Mikojan (vertegenwoordiger van de Sovjet-Unie) die bij het onderdrukken van de Hongaarse opstand opmerkt: "Dit is een zuiver Hongaarse aangelegenheid" / als gewapende verwoester • Behrendt geeft kritiek weer op de afwachtende/passieve houding van het Westen/de Verenigde Naties • door hen als bedremmelde toeschouwers af te beelden (terwijl het Hongaarse huis is afgebrand/verwoest) • Deze houding van het Westen kan worden verklaard uit de dreiging van een atoomoorlog/het machtsevenwicht tussen het West- en het Oostblok / het respecteren van elkaars invloedssferen 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat in de bron naar voren komt dat Chroesjtsjov botsingen en conflicten wil voorkomen (door troepen terug te trekken) / een atoomvrije zone in te stellen wat illustratief is voor het vermijden van conflicten in zijn politiek van vreedzame co-existentie.</p>	
26	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>Chroesjtsjov wilde kernraketten plaatsen op Cuba / dreigde met het laten doorvaren van de schepen met raketten, wat in strijd is met het instellen van atoomvrije zones/het voorkomen van conflicten met de Westerse wereld / zijn politiek van vreedzame co-existentie.</p>	
27	<p>maximumscore 4</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De grenswachten maken de keus om niet in te grijpen wanneer de mensen van communistisch Hongarije naar het Westen gaan / het IJzeren Gordijn doorbreken, wat past bij het loslaten van de Brezjnevdoctrine, omdat de Oostbloklanden nu een eigen koers kunnen volgen, de Sovjet-Unie zou onder Gorbatsjov niet meer ingrijpen • Tijdens de picknick was gebleken dat de Sovjet-Unie niet meer ingreep als satellietstaten zich losmaakten en de grens openden. Dit maakte ook het neerhalen van de Berlijnse Muur mogelijk 	<p>2</p> <p>2</p>

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per examiner in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 20 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 <http://www.kalkriese-varusschlacht.de/nl/varusschlacht-varusslag/antieke-bronnen/cassius-dio/antieke-schrijvers-over-het-thema-varusslag.html>
- bron 2 ontleend aan: Francisco Javier Simonet, Historia de los mozárabes de España, Madrid 1897, deel IV, pag. 797-798.
- bron 3 ontleend aan: Crónica mozárabe de 754. Edición crítica y traducción, ed. José Eduardo López Pereira, Zaragoza 1980, pag. 69.
- bron 4 ontleend aan: <http://www.fordham.edu/Halsall/source/licetjuris.asp>
- bron 5 ontleend aan: R. Hooke, Micrographia, Observatie XVI, Londen 1665, pag. 105 op: <http://www.gutenberg.org/files/15491/15491-h/15491-h.htm>
- bron 6 J.P van der Sterre, Voltaire en de Republiek, teksten van Voltaire over Holland en Hollanders, Amsterdam 2006, pag. 61-62.
- bron 7 http://de-wit.net/bronnen/histo/declaratoir_utrecht_1795.htm
- bron 8 ontleend aan: <http://www.fordham.edu/Halsall/mod/1890pangerman.asp>
- bron 9 <http://www.johndclare.net/images/Leaning.gif>
- bron 10 H. Hofman, 13 in de oorlog, Hoe kinderen de Tweede Wereldoorlog beleefden, Amsterdam 2010, pag. 49.
- bron 11 ontleend aan: <https://files.nyu.edu/th15/public/marshallplan.html>
- bron 12 <http://www.cvce.eu/viewer/-/content/beca0c80-5a3e-485a-9b89-1ae0f291157f/en>
- bron 13 ontleend aan: Hans Joachim Lieber en Karl-Heinz Ruffmann (red.), Der Sowjetkommunismus, Dokumente, Band 2, Die Ideologie in Aktion, Keulen-Berlijn 1964, pag. 613-614.
- bron 14 <http://www.signandsight.com/features/2199.html>